

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Uit de schaduw: ethiek als fundament van inlichtingen en veiligheid

Kowalski, M.

Citation

Kowalski, M. (2025). *Uit de schaduw: ethiek als fundament van inlichtingen en veiligheid*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4250003>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4250003>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. Michael Kowalski

Uit de schaduw: ethiek als fundament van inlichtingen en veiligheid

**Universiteit
Leiden**

Bij ons leer je de wereld kennen

Uit de schaduw: ethiek als fundament van inlichtingen en veiligheid

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Michael Kowalski

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar

Applied Ethics in Intelligence and Security

aan de Universiteit Leiden

op maandag 30 juni 2025

**Universiteit
Leiden**

Opening

Mevrouw de rector magnificus, geachte leden van de leiding van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, geachte leden van het curatorium van de bijzondere leerstoel *Applied Ethics in Intelligence and Security*, geacht faculteitsbestuur, zeer gewaardeerde toehoorders.

Inleiding

Het is licht buiten. Maar het werk van inlichtingen- en veiligheidsdiensten lijkt veelal in de schaduw plaats te vinden. Op kantoren van de diensten zijn gordijnen en zonwering standaard dicht om inkijk te voorkomen. Ook de controlerende politici verrichten hun werk in afzondering. De Tweede Kamer Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten heeft dan ook de treffende roepnaam Commissie Stiekem. Hier zijn natuurlijk goede redenen voor want het vertrouwelijke werk van de diensten vraagt om een zorgvuldige omgang met zaken die geheim moeten blijven, zoals de bronnen van de diensten, de modus operandi en het actuele kennisniveau.

Zal het op een na oudste beroep echter ook zodanig donkere kanten kennen dat het werk daarom in de schaduw plaats vindt? Uit het zicht van de samenleving? Is het niet zo dat inlichtingendiensten per definitie zaken doen die een goede opvoeder niet aan zijn of haar kinderen zou meegeven? Liegen, stelen, bedriegen, manipuleren, af luisteren. Dit zijn zaken die in het operationele werk immers aan de orde van de dag kunnen zijn. Uiteraard niet omdat betrokkenen slecht zijn opgevoed of omdat de diensten fout bezig zijn. Integendeel. Het bewaren en bewaken van de democratie, het beschermen van de nationale veiligheid en het bevorderen van de internationale rechtsorde zijn hoogstaande, haast idealistische taken waarmee inlichtingen- en veiligheidsdiensten in een democratie zijn belast. Omwille van deze hogere doelen hebben wij als samenleving een beperkt aantal functionarissen dus gemachtigd om bijzondere middelen in te zetten. Maar let wel: alleen in gevallen waarin het echt niet anders kan.

Daar beginnen de problemen al. Wanneer kan het echt niet anders? En als het dan zo is dat het echt niet anders kan: Welke bijzondere middelen zet je dan in? En hoe dan? Hoe lang? Met wie ga je gewonnen inzichten delen?

Het werken in de schaduw brengt dus flink wat vragen en onzekerheden met zich mee. Wat is in deze specifieke situatie goed om te doen? Maar op termijn ook een vraag als: Wat zijn de mores van het werk van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in een democratisch land als Nederland?

Het is dus duidelijk dat inlichtingenwerk in principe altijd ethisch geladen is en dagelijks vele kleine en van tijd tot tijd ook grote ethische dilemma's met zich mee brengt. Ethische afwegingen die voor een burger, een groepering of een ander land ingrijpende gevolgen kunnen hebben, in negatieve maar zeker ook in positieve zin.

Je zou verwachten dat het op een na oudste beroep hier al vroeg iets op heeft verzonnen. Dat is echter maar zeer beperkt het geval en heeft een duidelijke maar ook wrange reden. In tijden waarin inlichtingendiensten er voor het behoud van de macht van autoritaire regimes waren was er namelijk geen aandacht voor ethiek. Alles was geoorloofd in dienst van de autoritaire machthebbers.

Met de opkomst van democratieën is het doel van diensten echter fundamenteel veranderd. Diensten zijn er nu om democratieën te beschermen en democratisch gekozen regeringen te ondersteunen met inlichtingen om zodoende tot optimaal geïnformeerde politieke besluiten te komen. Op dit moment is er vooral indirect aandacht voor ethische kwesties. Ten eerste wordt het werk van diensten juridisch zo goed mogelijk ingekaderd. Ten tweede wordt toezicht voor, gedurende en na de inzet van bijzondere inlichtingmiddelen gehouden. Ten derde - en misschien is dat uiteindelijk het belangrijkste - moeten we kunnen vertrouwen op de professionaliteit en de zorgvuldige ethische afwegingen van de medewerkers.

Is dit voldoende om tot ethische goede afwegingen te komen? Of zou het ontwikkelen en koesteren van een beroepsethiek tot ethisch betere afwegingen leiden? Zou meer wetenschappelijke aandacht voor de ethische schaduwkanten van inlichtingenwerk tot beter begrip voor dat werk bij een breder publiek en de politiek kunnen leiden? En een bewustere - of zelfs betere – omgang met ethische kwesties op de werkvloer?

In deze oratie ga ik betogen dat het voor het democratisch fundament van inlichtingen- en veiligheidsdiensten van groot belang is om aandacht voor de ethische aspecten van inlichtingen en veiligheid te organiseren, te institutionaliseren en wetenschappelijk te onderzoeken. Daarna sta ik stil bij enkele actuele geopolitieke, technologische en maatschappelijke uitdagingen die dringend om een ethische reflectie en wegbewijzing vragen. Vervolgens zal ik met u langs de belangrijkste ethische benaderingen lopen en tevens enkele handreikingen voor een toegepaste ethiek aanreiken. Uiteindelijk stel ik u graag een model voor dat laat zien hoe uiteenlopende ethische visies met elkaar in verbinding kunnen worden gebracht. Dit model wordt gestut door wetenschappelijke kennis én kennis uit de praktijk. Hiermee kunnen professionals in staat worden gesteld om zo goed mogelijk met ethische dilemma's om te gaan. In een notendop zal ik afsluitend de speerpunten van deze bijzondere leerstoel *Applied Ethics in Intelligence and Security* belichten.

Belang van ethiek als fundament van inlichtingen en veiligheid

Alomtegenwoordige ethiek

Voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten in een democratie is ethiek het fundament van hun werk. De ethische uitdagingen zitten ingebakken omdat het werk in uiterste gevallen inbreuken doet op grondrechten. Soms is een door wet afgebakende grensoverschrijding nodig omwille van door de politiek - en dus door ons allen – bepaalde hogere doelen. Ethiek is er dus altijd. De vraag is alleen of de professionals,

maar ook wij als burgers, wetenschappers, functionarissen, studenten, ons er altijd bewust van zijn. Een andere vraag is of wij er altijd expliciet genoeg over zijn. De gevleugelde uitspraak dat iets “ethisch onverantwoord” is, laat te vaak in het midden welke waarden eigenlijk in het geding zijn en lijkt op onuitgesproken aannames te berusten. Dat is jammer want ethiek gaat over de vraag wat goed is om te doen en vraagt om een gedegen beredenering met inachtneming van de onderliggende waarden. Dit geldt ook voor een maatschappelijk debat over de bevoegdheden van diensten en of deze in het licht van dreigingen of technologische veranderingen moeten worden aangepast. Ethiek biedt een fundament voor dat debat. Voor een ethische fundering van inlichtingen en veiligheid in een democratie zijn er nog meer goede redenen.

Interpretatie binnen de wet

Allereerst vraagt in een democratische rechtsstaat het recht zelf continu om interpretatie. Elke zaak is weer anders, met andere omstandigheden en verschillende soorten onzekere en onvoorspelbare factoren. Wat dan goed is om te doen kan in elke situatie weer anders zijn. Binnen de wet kan je vaak veel kanten op. Denk bijvoorbeeld aan Nederlandse uitreiziger naar jihadgebieden. Hou je die tegen met als risico dat ze zich tegen binnenlandse doelen richten? Laat je ze gaan en waarschuw je de lokale autoriteiten met als risico dat deze met deze kennis op een manier aan de slag zouden gaan die niet de onze is? Of laat je ze gaan en waarschuw je verder niemand met als risico dat ze zich tegen Westerse of zelfs Nederlandse doelen in de regio richten? Wat binnen de wet het goede is om te doen vraagt dus ontzettend vaak om een nadere oriëntatie waarbij ethiek als aanvulling op het recht kan fungeren. Dit betekent niet dat ethiek wel kant en klare antwoorden kan bieden op moeilijke vragen. Maar het goed nadenken en afwegen kan bijdragen aan een zorgvuldige onderbouwing van een keuze. In sectoren als de zorg is zelfs aangetoond dat consequente aandacht voor ethiek op de werkvloer positief gaat uitpakken voor het handelingsrepertoire van medewerkers en bijdraagt

aan een reflectieve organisatiecultuur.¹ In de wetenschap dat een keuze die voor alle partijen perfect is, in een complexe samenleving niet haalbaar is.

Tijdige reflectie

Ten tweede hebben we als samenleving dringende behoefte aan een reflectie op het moment dat nieuwe uitdagingen, problemen of dilemma's zich voordoen. De afgelopen decennia is bij herhaling gebleken dat de wetgeving rondom inlichtingen- en veiligheidsdiensten achterloopt op technologische ontwikkelingen. De aanpassing van wetten is veelal een tijdrovende zaak en gebaat bij het betrekken van ethische aspecten.

Daarnaast kunnen zich situaties voordoen waarin als gevolg van nieuwe dreigingen grijze gebieden zichtbaar worden waarin weinig tot niets is geregeld terwijl er soms wel al snel moet worden gehandeld. Ethische reflectie kan in dergelijke situaties of zelfs langer durende periodes helpen om tot zo goed mogelijke afwegingen en handelingen te komen.

Zicht in dode hoeken van wet en toezicht

De derde reden is even ongemakkelijk als hardnekkig en gaat over best belangrijke dode hoeken van wetgever, toezichthouder en samenleving ten aanzien van inlichtingenwerk. Mijn verwachting is dat er voor deze dode hoeken misschien ook nooit een passende spiegel zal komen. Ik doel op de grote internationale dimensie van het inlichtingenwerk en het volledig gebrek aan internationale regelgeving en internationaal toezicht.

Er is tegenwoordig weinig nationaal meer aan nationale veiligheid. Dreigingen zijn internationaal, samenwerking is ook internationaal. Maar wetgeving en toezicht betreffende inlichtingen- en veiligheidsdiensten is nationaal. Uiteraard kan nationale wetgeving veel aspecten van het internationale werk van inlichtingen- en veiligheidsdiensten regelen. Denk

bijvoorbeeld aan artikel 88 van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten uit 2017 en de vijf vereisten die daarin gesteld worden aan de internationale samenwerking met andere diensten: de democratische inbedding van de dienst in het desbetreffende land, de eerbiediging van de mensenrechten door het desbetreffende land, de professionaliteit en betrouwbaarheid van de desbetreffende dienst, de wettelijke bevoegdheden en mogelijkheden van de dienst in het desbetreffende land en het door de desbetreffende dienst geboden niveau van gegevensbescherming.² Dat zijn waardevolle kaders die bijvoorbeeld behulpzaam kunnen zijn om de samenwerking continue te toetsen, te herijken en te herzien waar nodig.

Deze kaders zijn niet altijd vanzelfsprekend geweest. In 2016 heeft de Commissie van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CTIVD) een rapport over het mogelijk onrechtmatig geweldgebruik door andere staten op basis van Nederlandse inlichtingen van de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) uitgebracht. Hierin werd geconcludeerd dat het juridisch kader dat de MIVD toen voor verstrekking hanteerde, onvoldoende toegespitst was op het risico dat hiermee kan worden bijgedragen aan onrechtmatig geweldgebruik. Inmiddels is hier wel het nodige in veranderd. Maar hoe zat dat toen? Werd er nu wel of geen dodelijk geweld gebruikt op basis van Nederlandse inlichtingen? De toezichthouder weet het niet en geeft als reden: "De buitenlandse ontvangers van de inlichtingen leggen hierover in het algemeen geen verantwoording af en de CTIVD heeft niet de bevoegdheid onderzoek te doen bij deze ontvangers."³

Grote delen van het complexe samenspel van internationale inlichtingensamenwerking blijven dus buiten het bereik van outsiders. Voor het handelen in de dode hoeken van wetgever, toezichthouder en samenleving is het koersen op een professioneel ethisch kompas de enige tastbare manier om vanuit democratisch oogpunt vertrouwen te houden.

Goed werkgeverschap

Ten vierde mag niet uit het oog worden verloren dat werken met inlichtingen ten behoeve van veiligheid mensenwerk is. Heel basaal gezegd betekent dit dat goed werkgeverschap een goede zorg voor het welzijn van medewerkers vergt. Werken in een omgeving die per definitie ingrijpende ethische dilemma's met zich mee brengt stelt echter extra hoge eisen aan de werkgever. De gevolgen van *moral injury* kunnen immers groot zijn.⁴ Vooral voor de medewerkers in kwestie natuurlijk. Er zijn echter nog meer redenen om aandacht voor ethische bezwaren van medewerkers te hebben. Medewerkers die zich niet gehoord voelen kunnen zich bijvoorbeeld genoodzaakt voelen om vertrouwelijke informatie naar de media te lekken. De gevolgen van een dergelijk lek kunnen aanzienlijk zijn zoals we van affaires in het buitenland maar ook in eigen land weten.

6

Hier komt bij dat je juist in een professionele omgeving veel baat kan hebben bij tegenspraak. Sterker nog: je kunt niet anders. In de wereld van inlichtingen en veiligheid heb je per definitie niet alle informatie op tafel om een puzzel compleet te kunnen leggen. Soms weet je niet eens hoe de puzzel er uit zou moeten zien. Wat je wel weet is dat er zo goed als zeker puzzelstukjes tussen zitten waar je helemaal niets aan hebt. Onzekerheid is je dagelijks begeleider en twijfel en tegenspraak zijn zo gezien je beste vriend en kompas. Sterk dat de MIVD dit door de inrichting van een *Devil's Advocate* heeft geïnstitutionaliseerd.⁵

Waarborgen

Ten slotte blijft ethiek van inlichtingen en veiligheid juist vanwege het primaire doel van het beschermen van de democratie - en niet van welke macht dan ook - onmisbaar. Dit komt omdat wetten, met uitzondering van grond- en mensenrechten, gestolde politiek reflecteren. Politiek is wereldwijd niet per definitie democratisch gebaseerd en ook in veel democratische landen behoorlijk op drift. Het is dan ook niet langer denkbeeldig dat vijanden van de democratie, die het in het hart van de staat terecht komen, vitale functies

van de democratie zouden kunnen ondermijnen. Dit zou bijvoorbeeld ook tot antidemocratische wetten kunnen leiden. Ter bescherming van de democratie blijft het dus van belang om te rade te blijven gaan bij de ethiek. Een weerbare democratie vereist een levendige ethiek.⁶

Actuele uitdagingen voor ethiek van inlichtingen en veiligheid

Ik zou nu graag willen ingaan op enkele ingrijpende ontwikkelingen op geopolitiek, technologisch en maatschappelijk vlak. Het doordenken van de implicaties van deze ontwikkelingen vanuit veiligheidsperspectief raakt veel ethische aspecten. Dit zal een extra beroep doen op het ethische denkvermogen van veiligheidsprofessionals. Maar eigenlijk op dat van ons allemaal. Ik zal bij vijf prangende uitdagingen stil staan.

Verandering van tijdperk

Ten eerste ervaren we allemaal dat we niet "slechts" in tijden van verandering maar in een heuse verandering van tijdperk leven. Geopolitieke verschuivingen zetten veel zekerheden op hun kop en gaan gepaard met gewapende conflicten in het Oosten van Europa en ten Zuiden van Europa. Jarenlange militaire allianties zijn niet langer vanzelfsprekend terwijl hybride dreigingen toenemen en we in het schemergebied tussen vrede en oorlog verkeren. Dit vraagt om nieuwe antwoorden en nieuwe strategieën waarbij nieuwe ethische afwegingen soms onvermijdelijk kunnen zijn. Hoe gaan we ons beschermen - en vooral ook tegen welke financiële, maatschappelijke en menselijke prijs? Hoe gaan we met risico's en onzekerheden om?

Democratieën onder druk

Ten tweede staan democratieën wereldwijd onder druk.⁷ Ze nemen in omvang af en er is sprake van een opleving van complot denken.⁸ Anti-institutioneel extremisme bedreigt in Nederland onze democratische instituties.⁹ Ook in Europa kan een veiligheidsdienst als hoeder van de rechtsstaat in

de problemen komen. Denk aan de externe druk op de Duitse federale veiligheidsdienst. Nadat deze in mei 2025 de grootste oppositiepartij als rechtsextremistisch typeerde werd dit handelen door de Amerikaanse regering als tiranniek bestempeld. Of denk aan de inval van de politie bij de Oostenrijkse veiligheidsdienst in 2018 die door extreme delen van het toenmalige kabinet werd aangestuurd met als doel om de dienst te ondermijnen.¹⁰

Dat democratieën in beweging zijn is niet uitzonderlijk. Dit weten we van het onderzoek naar golven van democratisering van Huntington.¹¹ Maar tot we weer in de lift van een golf zitten zullen we ons tot de huidige uitdaging moeten verhouden. We moeten vanuit ethisch perspectief een passende omgang met de vijanden van de democratie van binnenuit ontwikkelen en onze democratische instituties beschermen. Dat betekent overigens ook om de werking van de democratieën zelf te versterken. Want veel kritiek op de staat heeft terechte en begrijpelijke redenen zoals we zeker sinds de toeslagenaffaire weten.¹²

Opkomst van nieuwe technologieën en actoren
Ten derde hebben we te maken met ingrijpende technologische veranderingen en de opkomst van machtige particuliere actoren. De Zweedse filosoof Nick Bostrom vroeg zich al in 2014 af of er een *Superintelligence* op komst was, een vorm van kunstmatige intelligentie die uiteindelijk slimmer dan de mens zou worden en vervolgens tot een bedreiging van de mensheid zou worden.¹³ Zo'n vaart is het vooralsnog niet gelopen. Maar dat de verdere doorontwikkeling van kunstmatige intelligentie tot een ingrijpende verandering van de arbeidsmarkt en de samenleving zal leiden lijkt wel zeker. De ontwikkeling van kunstmatige intelligentie gaat nog gepaard met veel onzekerheden. Wat zal de exacte impact op de samenleving zijn? Welke dreigingen gaan ervan uit? Welke kansen kunnen ontstaan om dreigingen beter het hoofd te bieden? Een ding weten we wel zeker: er is genoeg aanleiding om serieuze ethische aandacht voor de vele vragen ook vast op de agenda te zetten.¹⁴

Een ander belangrijk aspect van de technologische veranderingen is de opkomst van nieuwe particuliere actoren. Denk alleen al aan de grote *tech companies* zoals Google, Meta, Apple en Microsoft aan wie wij als gebruikers vrijwillig of omdat we niet meer anders kunnen heel veel data toevertrouwen. Nauwelijks gehinderd door regelgeving of toezicht kunnen deze bedrijven met de data hun gang gaan. Hoe zit het ethisch gezien met het gebruik van data en inlichtingen door grote bedrijven?

Schakel tussen oorlog en vrede

Ten vierde kunnen inlichtingendiensten een grote rol spelen in het bevorderen van vrede en beperken van oorlog. In een instabiele geopolitieke situatie zoals de onze blijft de rol van inlichtingendiensten groot. Bijvoorbeeld horen we regelmatig dat bij gesprekken over het bereiken van een bestand in conflictgebieden leiders van inlichtingendiensten aanwezig zijn. Is dit diplomatie daar waar geen gewone diplomaten meer komen? Wat doen ze daar eigenlijk en met welk mandaat? Ten aanzien van het strijdtoneel in Oekraïne maken regeringen, zoals de Britse, inlichtingen openbaar om wereldpolitiek en publieke opinie te informeren en te beïnvloeden.¹⁵ Werkt dit en zouden we dit moeten toejuichen en vaker moeten doen?

Ook kunnen inlichtingendiensten onbedoeld de internationale veiligheidssituatie langdurend negatief beïnvloeden. De ongegronde inlichtingenanalyses over de vermeende aanwezigheid van massavernietigingswapens in Irak zijn hier een indringend voorbeeld van. Gelukkig zijn de Nederlandse diensten toen hierin niet meegegaan zoals de commissie Davids heeft laten zien en was de steun dan ook vooral een politieke steun.¹⁶

Voor onze houding ten opzichte van conflicten in het buitenland en onze rol in dergelijke conflicten blijft een ethische reflectie broodnodig. Een evaluatie van de Nederlandse bijdrage aan stabiliteit, veiligheid en rechtsorde in fragiele contexten en conflictgebieden uit 2023 heeft

aangetoond dat er een kloof bestaat tussen beleidsambities van de betrokken ministeries en hun invloedssfeer. Of kort gezegd: politiek wensdenken.¹⁷ Hier is dus stevige professionaliteit nodig: *per undas adversas* ofwel *tegen de stroom in* zoals in het logo van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) staat. “Levende vissen zwemmen tegen de stroom in, alleen de dode drijven mee”, zegt de AIVD zelf in een toelichting. Daar staat verder: “De AIVD zwemt bij de uitoefening van zijn taken zo nodig ‘tegen de stroom in’, onafhankelijk van de heersende maatschappelijke en politieke stroming.”¹⁸ Of kijkend naar de MIVD: “*telling truth to power*” om de titel van de conferentie naar aanleiding van een eeuw militaire inlichtingen in Nederland maar eens aan te halen die de MIVD in 2014 onder mijn voorzitterschap van en samen met de Netherlands Intelligence Studies Association (NISA) organiseerde.¹⁹

8

Verbreiding nationale veiligheid

Ten vijfde is er sprake van een verbreding van het concept nationale veiligheid. Volgens de huidige Veiligheidsstrategie van het Koninkrijk der Nederlanden gaat nationale veiligheid niet alleen maar over klassieke belangen zoals de territoriale of fysieke veiligheid. We moeten juist ook de internationale rechtsorde en stabiliteit, economische veiligheid, sociale en politieke stabiliteit en ecologische veiligheid tot de veiligheidsbelangen rekenen.²⁰

Hoe groot de impact van de op het eerste gezicht wat “nieuwe” veiligheidsbelangen kan zijn is gebleken tijdens de corona pandemie. Een virus dat wel of niet uit een laboratorium is ontsnapt²¹ heeft op mondiaal niveau van ziekenhuizen en bestuursstafels tot woonkamers tot grote ethische dilemma's geleid. Hoe kun je met een pandemie zodanig omgaan dat er zo min mogelijk polarisatie en vervreemding in de samenleving ontstaat? Hoe zit het met een volgende pandemie? Of virussen als militaire strijdmiddelen?

Er is ook nog een andere “nieuwe” complexe dreiging die het veiligheidsapparaat voor grote uitdagingen plaatst en onder het nationale veiligheidsbelang ecologische veiligheid valt. De experts van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI) blijven ons waarschuwen voor de ingrijpende gevolgen van klimaatverandering.²² Voor inlichtingendiensten zal het een hele uitdaging worden om de thematische breedte van nationale veiligheid goed en in samenhang te analyseren. Vanuit ethisch perspectief zullen ons als samenleving vragen rondom de verdeling van schaarste en de distributie van risico's voor nieuwe uitdagingen plaatsen.

Er is nog een waarschuwing op zijn plaats. Als samenleving moeten we onze ogen niet sluiten voor eventuele averechtse effecten van een té brede benadering van nationale veiligheid. Door de inzet van zware middelen op tal van maatschappelijke terreinen onder het motto van nationale veiligheid zou de democratie uiteindelijk ook kunnen worden ondermijnd.

Ik heb inmiddels aardig wat schaduwkanten van inlichtingen en veiligheid belicht en zal nu ingaan op het houvast dat diverse ethische stromingen zowel theoretisch als ook heel praktisch kunnen bieden.

Meerwaarde van ethische concepten voor inlichtingen en veiligheid

Wisselwerking ethische benaderingen

Bij het werken met inlichtingen ten behoeve van veiligheid spelen minimaal drie ethische benaderingen tegelijk een rol: de plichtsethiek, de gevolgenethiek en de deugdeethiek. In principe heeft elke ethische stroming een sluitende zienswijze en bijpassend handelingsperspectief. Tegelijkertijd doen we er – zoals ik al in mijn promotieonderzoek heb laten zien – mijn inziens goed aan om niet exclusief een van de drie benaderingen te omarmen.²³ In mijn onderwijservaringen

met professionals van de afgelopen jaren is deze conclusie bevestigd en tekent zich het inzicht af dat in een democratische context deze stromingen weliswaar wisselend maar alleen in samenhang optimaal tot hun recht komen. De benaderingen reflecteren als het ware verschillende aspecten van het werk. De plichtsethiek wijst er op wat moet worden beschermd. De gevolgenethiek laat zien hoe men dat kan doen. De deugdeethiek tekent uit waarnaar men moet streven. Ik licht dit voor elke ethische stroming kort toe en presenteer dit in een model waarin ook de voor het denkwerk vereiste bronnen van kennis worden gepositioneerd.

Plichtsethiek

De plichtsethiek stelt een aantal plichten centraal die men altijd en overal zou moeten naleven en geeft hiermee vooral richting aan wat moet worden beschermd. De uiteraard goede intentie staat dus voorop. Als dat niet tot een goede uitkomst leidt is dat jammer maar helaas. Een heel bekend principe is dat van de categorische imperatief van Immanuel Kant (1724-1804). Die luidt als volgt: „*Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, daß sie ein allgemeines Gesetz werde.*“²⁴ Met andere woorden: baseer al je handelen op een principe waarvan je zou willen dat dit een algemeen wet zou worden.

Deze ethische benadering lijkt uitstekend te passen bij de te beschermen democratie en nationale veiligheid. Er is immers sprake van gewichtige principes waar we absoluut geen afbreuk aan willen doen. Tegelijkertijd moeten we er onze ogen niet voor sluiten dat de plichtsethiek in de wereld van inlichtingen en veiligheid te weinig handelingsperspectief biedt om bijvoorbeeld bijzondere inlichtingenmiddelen in te zetten ter bescherming van onze democratie.

De plichtsethiek wijst dan ook vooral op dat wat we willen beschermen. Ook kan hieruit worden afgeleid hoe dat idealiter moet gebeuren, namelijk in principe rechtsstatelijk. Maar als dit volledig in de geest van de plichtsethiek zou gebeuren zou er veel cruciaal werk van inlichtingen- en veiligheidsdiensten

ten dienste van democratische stabiliteit en veiligheid niet kunnen plaatsvinden. Zou een moderne democratie in een geglobaliseerde wereld die het handelen volledig op de plichtsethiek baseert überhaupt overeind kunnen blijven?

Gevolgenethiek

De gevolgenethiek zou meer slagkracht kunnen bieden voor professionals die op het gebied van inlichtingen en veiligheid aan de slag gaan. Zeker als het gaat om de inzet van bijzondere inlichtingenmiddelen staat de goede uitkomst van hun handelen op de voorgrond (en dus niet de goede intentie zoals bij de plichtsethiek). Jeremy Bentham (1748-1832) was een belangrijke vertegenwoordiger van de gevolgenethiek. Hij ontwierp het zogenoemde *fundamental axiom* dat stelt: “*it is the greatest happiness of the greatest number that is the measure of right and wrong*”.²⁵ Dit was alles behalve vrijblijvend omdat “*the obligation to minister to general happiness, was an obligation paramount to and inclusive of every other*”.²⁶ Dat klinkt bevrijdend voor degene die echt aan de slag moet met bijzondere bevoegdheden, keuzes moet maken in een wettelijk grijs gebied of met gebeurtenissen wordt geconfronteerd die nog niemand heeft meegemaakt.

Er doet zich meteen een praktisch bezwaar voor: het is nog helemaal niet zo eenduidig wat het beste voor de meesten is en hoe handelingen in complexe omstandigheden gegeven alle onzekerheden zullen uitpakken. Belangrijker is echter een fundamenteel bezwaar dat aan de gevolgenethiek kleeft. In een democratie gaat weliswaar de meerderheid zaken bepalen maar blijft de bescherming van de minderheid een onverwoestbaar principe. Handelen op basis van de gevolgenethiek zou er ook niet toe mogen leiden dat omwille van operationele slagvaardigheid willekeur, mission creep of zelfs ondermijning van cruciale principes van de rechtsstaat onbedoeld ruimte krijgen. Kortom, de gevolgenethiek kan weliswaar erbij helpen om te verkennen hoe met ethische dilemma's kan worden omgegaan maar mag niet voor de volle honderd procent leidend zijn.

Deugdedthiek

Zou de deugdedthiek als oudste van de drie ethische benaderingen die ik ga behandelen dan wel richtinggevend kunnen zijn? In de deugdedthiek draait het niet primair om de goede intentie zoals in de plichtsethiek en ook niet primair om de goede uitkomst zoals bij de gevolgenethiek maar om het goede karakter. De deugdedthiek gaat terug op onder andere Aristoteles (384-322 v. Chr.) en bepleit dus volop aandacht voor de ontwikkeling van karakter en deugden. Een goed karakter van een mens wordt mede bepaald door een goede ontwikkeling van de deugden.

Het abstracte streven naar een deugdzaam leven zou dus vertaald naar inlichtingen en veiligheid heel concreet het kunnen navigeren tussen de goede intenties van de plichtsethiek en de goede uitkomst van de gevolgenethiek mogelijk moeten maken.²⁷ Gegeven het feit dat ethiek zo inherent verknoopt is met inlichtingen en veiligheid biedt de deugdedthiek dé sleutel om professionals optimaal voor te bereiden op hun werk en om aan hun permanente ontwikkeling bij te dragen. Werken aan deugden door opleiding en ontwikkeling zou dus het karakter van een individuele professional kunnen vormen en versterken en uiteindelijk ook van het collectief.

Hoe veelbelovend ook: er blijven beperkingen aan de toepassing van de deugdedthiek op het gebied van inlichtingen en veiligheid zitten, zeker vanuit rechtsstatelijk perspectief. Daar waar rechtszekerheid en rechtsgelijkheid een grote rol spelen blijft de impact van de deugdedthiek toch vrijblijvend, individueel en in potentie willekeurig. Want wie wil nou van de mate van deugdelijkheid van een functionaris afhangen?

Hoe een toegepaste ethiek van inlichtingen en veiligheid er uit zou kunnen zien ga ik nu verkennen.

Toegepaste ethiek van inlichtingen en veiligheid

Literatuur over ethiek van inlichtingen en veiligheid onderkent dat er een ethisch probleem is. Er is het besef dat er soms wel heel bijzondere handelingen moeten worden verricht. Lange tijd bestond echter eerder het beeld van ethiek en inlichtingen als een oxymoron, een verbinding van twee tegenovergestelde begrippen. Even prominent is inmiddels de roep om de onlosmakelijke verbinding van ethiek en inlichtingen volop te onderkennen en te doordenken hoe hiermee het beste kan worden omgegaan.²⁸ Ik wil graag vier modellen langslopen.

Allereerst kan er een beroep worden gedaan op het concept van *dirty hands* dat berust op het werk van Michael Walzer over de onvermijdelijkheid van vuile handen voor degenen die politiek handelen.²⁹ De vraag blijft wel hoe men hiermee is geholpen in de omgang met ethische dilemma's. Dit nog los van het feit dat veel alledaagse ethische dilemma's niet onvermijdelijk tot een "vuile" keuze moeten leiden. En als dat wel zo is: Hoe vuil mag een uitkomst dan worden?

Ten tweede kan men op de traditie van *just war* theorieën terugvallen. Die komen er kort gezegd op neer dat oorlogen vreselijk zijn maar soms niet alleen onvermijdelijk maar onder bepaalde condities ook gerechtvaardigd zijn. In het verlengde hiervan hebben David Omand en Mark Phythian een *just intelligence* model voor ogen dat zeven criteria als randvoorwaarden voor de inzet van bijzondere inlichtingenmiddelen aanreikt: *just cause, right intention, proportionality, right authority, reasonable prospect of success, discrimination (in de zin van onderscheidingsvermogen), necessity*.³⁰ Deze doen me erg denken aan juridische voorwaarden die bij het inzetten van bijzondere inlichtingenmiddelen komen kijken.

Ten derde kan het centraal stellen van het sociaal contract houvast bieden. De centrale gedachte hierbij is dat het sociaal contract tussen burgers en overheid afhankelijk van

de maatschappelijke situatie en dreigingen kan worden vormgegeven. In dit geval zou het dan vooral gaan over de vraag in welke mate de overheid een inbreuk mag doen op grondrechten van burgers omwille van het hogere doel van de bescherming van de samenleving. Een interessante benadering voor degenen die bij de actualisering van relevante wetgeving betrokken zijn.³¹

Filosofisch gezien kan dat echter nog wat voeten in de aarde hebben. Want welk mens- en wereldbeeld ligt aan je sociaal contract ten grondslag? Dat van Thomas Hobbes die mensen in een voortdurende oorlog met elkaar zag en een sterke staat bepleite? Dat van John Locke die mensen toch meer als redelijk en open voor sociale verbinding zag? Of dat van John Rawls die voor het bepalen van het juiste sociaal contract een “sluier van onwetendheid” opwierp.³² Die houdt in dat wij allen onder deze sluier zitten en niet weten wie we zijn of welke maatschappelijke positie we hebben. We reflecteren vanuit deze positie over de vraag wat goed is, want niet wetende wie we zijn zouden we immers met alle denkbare consequenties voor onszelf rekening moeten houden. Zou u onder een sluier van onwetendheid over inlichtingen en veiligheid tot andere opvattingen of handelingen komen dan vanuit uw huidige professionele of inhoudelijke positie?

Een laatste model dat ik niet ongenoemd wil laten is dat van de bescherming van fundamentele rechten. Cécile Fabre bepleit een scherp gefocuste benadering die ervan uit gaat dat fundamentele rechten bescherming verdienen en hiervoor defensieve handelingen moeten worden verricht. Burgers zijn het volgens haar aan elkaar verplicht om hiervoor instituties op te richten die de bescherming kunnen waarborgen: van politie via inlichtingendiensten tot het leger. Fabre laat zien hoe de verschillende onderdelen van het inlichtingenwerk ook filosofisch kunnen worden gelegitimeerd.³³

Hoe dat in de praktijk er aan toe gaat weten we eigenlijk niet echt. Op dat vlak is er dus een duidelijke behoefte aan

(historisch) onderzoek en een opener maatschappelijk debat over actuele kwesties.

Hoe dat in de praktijk er wel aan toe zou kunnen gaan heeft RAND Europe in opdracht van het huidige Wetenschappelijk Onderzoeks- en Datacentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie en Veiligheid op verzoek van de NCTV in 2014 uitgezocht. In een onderzoek naar de omgang met ethische dilemma's op het gebied van terrorismebestrijding zijn kennis en ervaringen uit andere sectoren en landen geanalyseerd. De onderzoekers hebben zes type methoden geïdentificeerd die besluitvorming bij ethische vraagstukken kunnen ondersteunen:

1. “Preventieve methoden, die de kans op het voorkomen van een bepaald moreel probleem of situatie waarin niet ethisch besloten wordt proberen te verkleinen;
2. Professionele ontwikkelingsmethoden, die de individuele competentie ontwikkelen en cultiveren om ethische vragen te herkennen, erop te reflecteren en er vervolgens naar te handelen;
3. Flankerende methoden, die professionals met toegankelijke hulpmiddelen, zoals een ezelsbruggetje of checklist, aan de wettelijke, beleids- en normenkaders van hun organisatie helpen herinneren;
4. Leiderschapsmethoden, die de ethische praktijk in een organisatie versterken, bijvoorbeeld door voorbeeldgedrag en richting geven door leidinggevenden;
5. Adviesmethoden, die advies geven voor de omgang met ethische vraagstukken;
6. Toezichtmethoden, die ervoor zorgen dat er onafhankelijk toezicht is op ethische beslissingen.”³⁴

11

Er liggen dus aardig wat abstracte maar ook heel concrete suggesties op tafel om met ethiek van inlichtingen en veiligheid aan de slag te gaan. Mijn appel hierbij is wel om voor drie uitkomsten te waken. Een: Er is al de nodige wetgeving,

compliance en toezicht. Voeg daar omwille van de ethiek niet nóg een model aan toe dat op een checklist gaat lijken en extra papierwerk en bureaucratie gaat genereren. Twee: Maak van ethiek serieus werk dat professionals raakt en beweegt en niet een glimmend maar losgezongen uithangbord. Drie: Blijf niet steken bij een top-down benadering en benut juist de praktische wijsheid van de professionals.

Ik ben dan nu aangekomen bij mijn model dat ik in het begin al noemde en waarmee ik diverse ethische concepten wil verbinden. Na een introductie van dat model in de vorm van een huis zal ik nog twee inrichtingssuggesties doen en bij het belang van moresprudentie en het benutten van ethiek tijdens transitie stil staan.

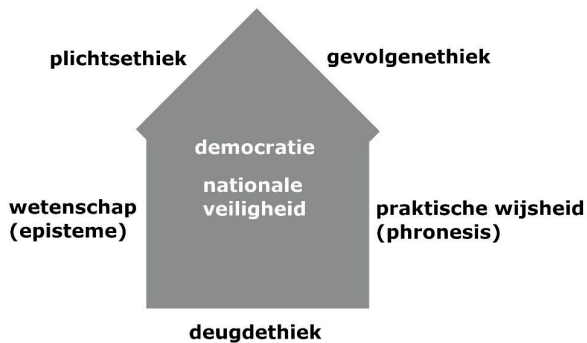
Dan nu naar het huis ofwel het theoretisch kader dat plichtsethiek, gevolgenethiek en deugdeethiek met elkaar verbindt. Ik heb eerder al betoogd dat geen van de benaderingen exclusief kan worden toegepast. Mijn model is geïnspireerd door de ethiek driehoek die James Svara voor de bestuurskunde heeft ontwikkeld waarin hij de gevolgenethiek, deugdeethiek en centrale waarden met elkaar verbindt en het publieke belang centraal stelt.³⁵

Zelf stel ik een viijfhoek in de vorm van een huis met een punt dak voor. Ik zal dat nader uitleggen en in onderstaande afbeelding verduidelijken. Binnen in het huis zijn democratie en nationale veiligheid gesitueerd. Dit vijf hoeken tellende huis verbindt opnieuw de drie ethische benaderingen. De deugdeethiek vormt het fundament en symboliseert dat uiteindelijk alles op karakter en deugden is gebaseerd. De twee kanten van het punt dak worden links door de plichtsethiek en rechts door de gevolgenethiek gevormd. In

een cultuur die van links naar rechts leest beginnen we met de normstellende plichtsethiek links en gaan voor een afgeleid handelingsperspectief naar de gevolgenethiek rechts. Beide benaderingen moeten in samenhang worden gezien. Wordt een kant van het dak - dus een benadering - verwaarloosd loopt het huis schade op en zal het zonder herstel van het evenwicht tussen die twee dakdelen - lees benaderingen - langzaam weggroten en uiteindelijk instorten.

De twee muren worden gevormd door twee gelijkwaardige bronnen van kennis: links de wetenschap of *episteme* in termen van de Griekse filosofie en rechts praktische wijsheid of *phronesis*. *Phronesis* is in wetenschap en samenleving al langer wat uit beeld geraakt. Aristoteles omschrijft *phronesis* als “*the virtue that enables us to judge what it is we should do in any given situation; phronesis straddles the categories of intellect and character, of cognition and affect, and is closely related to wisdom*”.³⁶ Eikeland ziet *phronesis* als antwoord op “*the search for non-technical, non-mechanical ways of recognizing the sovereignty and independence of our everyday cognitions and judgements without constantly being referred and subordinated to ‘science’*”.³⁷ Goed dat socioloog Bent Flyvberg en onderwijskundige Elizabeth Kinsella volop werken aan het in ere herstellen van de waarde van *phronesis*.³⁸

Alleen met de twee gelijkwaardige muren van mijn denkbeeldig huis waar wetenschap en praktische wijsheid voor staan blijft het huis overeind. Verwaarlozing van een muur betekent instortingsgevaar voor het huis als geheel. In een dergelijk geval hebben we ook niks meer aan de voormalige dakdelen waar plichtsethiek en gevolgenethiek voor staan. Kortom, sterk rentmeesterschap voor duurzaam onderhoud is vereist.

Figuur: Huis van de ethiek van inlichtingen en veiligheid

Een huis is er om er in te wonen, te leven of te werken. Daarom wil ik nog twee suggesties voor inrichting en gebruik doen waar ik met mijn bijzondere leerstoel een bijdrage aan wil leveren. Er is al gebleken dat inlichtingen, veiligheid en ethiek onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Goed om uit de vele opties die voor een toegepaste ethiek al de revue zijn gepasseerd te kiezen en ethiek van inlichtingen en veiligheid concreet te integreren in opleidingen, werkprocessen en besluitvormingsprocedures. Wát waar het beste past zou in detail moeten worden bekeken maar dát dit moet worden opgepakt is onvermijdelijk.

Er zal wel een extra inspanning vereist zijn om de praktische wijsheid te ontsluiten, inzichtelijk te maken en in samenhang met wetenschappelijke inzichten te benutten. Daarnaast vergt praktische wijsheid permanent onderhoud want de wereld staat niet stil. Een veelbelovende manier om de inzichten van de veelzijdige en vaak ongetwijfeld vertrouwelijke ethiek in de praktijk vast te houden zou het werken aan moresprudentie zijn. Moresprudentie als verwaarloosde zus of broer van een minutieus bijgehouden jurisprudentie. Wat zijn onze mores? Hoe doen we dingen? Waar lopen we tegenaan? Hoe lossen

we dat op? Hoe hebben we dat eerder gedaan? Wat kunnen anderen in de toekomst aan onze ervaringen hebben? Wat betekent dit voor beleid en strategie?

In de huidige verandering van tijdperk staan we zelfs voor extra ethische uitdagingen. Daarom zou ik afsluitend een pleidooi willen houden voor het nadrukkelijker betrekken van ethiek bij het doorleven en doordenken van complexe problemen en transities. Hier is ook een grote rol voor de politiek weggelegd. Ik heb eerder al geschetst dat we in de huidige verandering van tijdperk nogal wat ingewikkelde kwesties op ons bord hebben liggen die om een scherpe analyse én een ethische blik vragen. Dat veel risico's al lang mondiale dimensies hebben is door de socioloog Ulrich Beck al in 2008 in zijn *Weltrisikogesellschaft* uit de doeken gedaan.³⁹ Het zou dan ook niet meer dan logisch zijn om prangende vraagstukken interdisciplinair, inclusief aandacht voor ethiek én in verbinding met denkers in het buitenland aan te pakken. Dit is dus beslist geen tijd om ons achter dijken terug te trekken.

Hoe ik hier met mijn bijzondere leerstoel van 0,2 FTE invulling aan wil geven licht ik graag beknopt toe.

Speerpunten bijzondere leerstoel

De kortste toelichting zou misschien zijn dat ik zelf in het net geschetste huis van inlichtingen- en veiligheidsethiek zou willen wonen. Ik ga er toch nog een paar meer woorden over zeggen en bij de aspecten onderwijs, onderzoek en borging stil staan.

Door onderwijs ga ik kennis en reflectie over ethiek in inlichtingen en veiligheid aanjagen en anderen informeren, inspireren en hopelijk ook tot handelen aanzetten. Op dit moment ben ik al op drie sporen onderweg.

Een: Voor studenten op de universiteit verzorg ik het nieuwe Engelstalige keuzevak *Ethics of Intelligence and Security*. Twee: Voor professionals uit de beroepspraktijk organiseer ik aan de universiteit samen met Willemijn Aerdts de leergang *Geheime diensten in een moderne context* die mijn voorganger Paul Abels heeft opgezet. Drie: In samenwerking met veiligheidsautoriteiten organiseer ik beroepsopleidingen voor professionals.

Op het gebied van onderzoek lopen er nu al drie trajecten. Een: Het lesmateriaal dat ik op dit moment voor verschillende doelgroepen gebruik zal ik neerleggen in een geannoteerde handreiking of heus handboek. Twee: Binnenkort organiseer ik een studiedag over ethiek van inlichtingen en veiligheid waarop naast mij vooral ook experts vanuit uiteenlopende disciplines op dit vraagstuk reflecteren. De bijdrages zal ik in een bundel samenbrengen. Het streven is om zodoende een verbreding en verdieping van de wetenschappelijke discussie over dit vraagstuk te stimuleren. Drie: De fundamentele betekenis van ethiek voor inlichtingen en veiligheid in het algemeen en prangende uitdagingen in dit tijdsgewricht in het bijzonder zal ik met, deze oratie als basis, in een Engelstalige monografie neerleggen.

Dan nog kort over de borging: Een bijzondere leerstoel is natuurlijk een tijdelijke constructie. Daarom is me er ook veel aan gelegen om van meet af aan de interdisciplinaire samenwerking te zoeken en aan te jagen. Zodoende verdwijnt de inhoudelijke aandacht voor ethiek idealiter niet. Hetzelfde geldt voor de verbinding met professionals en het ontsluiten van hun praktische wijsheid. Mij is er veel aan gelegen een gelijkwaardige en wederkerige dialoog tussen wetenschap en praktijk tot stand te brengen. Bestendinging en waar mogelijk ook uitbreiding van de samenwerking is dus eveneens een manier om de betrokkenheid van velen in de toekomst te borgen. Ook door de diverse onderwijsactiviteiten hoop ik vele stenen in vele vijvers te gooien en mijn leeropdracht kringen te laten trekken.

Afronding

Ik rond af. Ethiek is onlosmakelijk verbonden met inlichtingen en veiligheid en het fundament voor een weerbare democratie. Door expliciete aandacht voor ethiek in onderwijs en onderzoek hoop ik enkele betekenisvolle stappen te kunnen zetten. Juist in de huidige verandering van tijdperk is dit broodnodig.

Ethiek van inlichtingen en veiligheid moet dus uit de schaduw worden gehaald en in het volle daglicht worden doordacht. Hiervoor zouden we ook de figuurlijke grot van Plato moeten verlaten. Dit was de grot waarin de inzittenden hun hele leven vastgeketend zitten, niet achterom kunnen kijken en niet beseffen dat zij alleen naar de schaduwen van de werkelijkheid kijken. Plato tekende in 'De staat' na het zien van het licht en het ontdekken van de echte wereld het volgende op:

*"... (I)t appears to me that in the realm of what can be known, the idea of the Good is discovered last of all, and is only perceived with great difficulty. But, when it is seen, it leads us directly to the finding that it is the universal cause of all that is right and beautiful. It is the source of visible light and the master of the same, and in the intelligible world it is the master of truth and reason. And whoever, in private or in public, would behave in a sensible way, will keep this idea in focus."*⁴⁰

Als we deze mooie ruimte even voorstellen als grot en we straks naar buiten lopen naar de borrel: Wat zien wij vanuit onze posities?

Dankbetuiging

Afsluitend wil ik nog enkele woorden van dank uitspreken. Dank aan allen die aan de totstandkoming van mijn benoeming hebben bijgedragen.

Dank in het bijzonder aan de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid Pieter-Jaap Aalbersberg en mijn helaas te vroeg overleden directeur David Berg voor

hun vertrouwen en hun moedige stap voorwaarts richting het licht. Deze op ethiek gerichte leerstoel past uitstekend in de Nederlandse traditie van een brede benadering van nationale veiligheid waarvoor ook mijn voorganger Paul Abels veel heeft betekend.

Dank aan de leden van het Curatorium van mijn leerstoel, Sanneke Kuipers, Wieke Vink, Edwin Bakker en Vincent Rijpkema voor dialoog en inspiratie.

Dank aan alle collega's van de Faculteit *Governance and Global Affairs*, in het bijzonder de decaan Koen Caminda, de wetenschappelijke directeur van het *Institute of Security and Global Affairs* Sanneke Kuipers en het hoofd van de Vakgroep *Intelligence Studies* Damien van Puyvelde en zijn voorganger Simon Willmetts voor samenwerking en collegialiteit.

Ook de begeleiders van mijn promotieonderzoek Edwin Bakker van het ISGA, Bert Molewijk van het Amsterdam UMC en Patrick Overeem van de Vrije Universiteit Amsterdam ben ik zeer dankbaar. Ik denk ook aan de veel te vroeg overleden Rob Aspeslagh van Instituut Clingendael die dertig jaar geleden veel voor mijn ontwikkeling heeft betekend.

Ik doe toch nog een stap terug naar de schaduw en wil grote dank uitspreken richting veel professionals bij overheidsdiensten die ik niet met naam kan noemen. Jullie hebben de praktische wijsheid mijlen verder hebben gebracht. Veel dank ook aan alle collega's en vrienden die me de afgelopen jaren hebben ondersteund. Dank ook aan de studenten. Geweldig om te zien hoe scherp jullie ethische finesses bloot leggen en adresseren. Dank ook aan alle hier aanwezigen en degenen die de oratie online volgen.

Ten slotte wil ik mijn familie danken. Mijn praktisch heel wijze en energieke vader Dieter die er al tien jaar niet meer is en mijn liefdevolle en toegewijde moeder Ursula die nu alle energie voor haarzelf nodig heeft. *Vielen Dank auch an*

meine Geschwister Richard und Birgit, die aus Deutschland und Frankreich dabei sind und trotz aller Ferne immer da sind, wenn es nötig ist.

Mijn zeer recent overleden schoonvader Adri had van de oratie erg genoten maar gelukkig wist hij alles al. Felicitaties aan mijn schoenmoeder Ebel die het prima vond om op haar verjaardag vandaag met wat extra gasten te proosten. Geweldig dat ook Floor erbij is.

Last but not least mijn eigen gezin. Caspar en Carmen: Ik kan jullie al lang niets meer wijs maken maar jullie maken me steeds opnieuw blij. Marije: Wat een onbeschrijfelijk geluk dat de stedenbouw in Amsterdam ons samen heeft gebracht, we samen menig tornado trotseerden en groter dan Amsterdam konden bouwen. Jij blijft de bouwmeester van mijn geluk.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Zie ook Dartel, Hans van en Bert Molewijk (2014), *In gesprek blijven over goede zorg. Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk*. Boom: Amsterdam; Svantesson e.a. (2014), Moral Case Deliberation: experienced outcomes and their perceived importance. The development of an evaluation instrument (The Euro-MCD), in: *BMC Medical Ethics*, 15: 30, 1-12.
- 2 Zie Wet op Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten 2017, *Staatsblad* 2017, 317, gepubliceerd op 17 augustus 2017. Geraadpleegd via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2017-317.html>.
- 3 Commissie van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (2016), *Brochure Toezichtsrapport 50 over bijdrage van de AIVD aan targeting*, p. 13. Geraadpleegd via <https://www.ctivd.nl/onderzoeken/mivd-onderzoek-bijdrage-mivd-aan-targeting/documenten/brochures/2016/09/26/index>.
- 4 Molenaar, Tine e.a. (red.) (2025), *Handbook moral injury in context. Een wetenschappelijke gids over morele verwonding in de praktijk*. Amsterdam: Boom.
- 5 Zie Claver, Alexander and Meeberg, Huibert M. van de (2021), Devil's Advocacy within Dutch military intelligence (2008-2020): an effective instrument for quality assurance?, in: *Intelligence and National Security*, 36:6, 849-862.
- 6 Zie ook Rijkema, Bastiaan (2015), *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie*. Amsterdam: Boom; Mannheim, Karl (1943), *Diagnosis of our time. Wartime Essays of a Sociologist*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- 7 Zie Economist Intelligence Unit (2025), EIU's 2024 Democracy Index: trend of global democratic decline and strengthening authoritarianism continues through 2024. Geraadpleegd via <https://www.eiu.com/n/democracy-index-2024/>.
- 8 Zie ook Kowalski, Michael (2023), Komplottextremismus und Demokratiedefizite: Entwicklungen und Denkanstöße aus niederländischer Perspektive, in: Kemmesies, Uwe e.a. (red.), *MOTRA-Monitor: 2022*. Wiesbaden: MOTRA. 326-338.
- 9 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) (2023), *Anti-institutioneel extremisme in Nederland. Een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde?* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- 10 Gridling, Peter (2023), *Überraschungsangriff. Die Ausschaltung des Bundesamtes für Verfassungsschutz und Terrorismusbekämpfung*. Wien: Seifert.
- 11 Zie Huntington, Samuel P. (1993), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- 12 Zie ook Bosch, Kees van den (2023), *Elkaar eerlijk behandelen. Wantrouwen, polarisatie en complotdenken voor zijn*. Amsterdam: Boom.
- 13 Bostrom, Nick (2014), *Superintelligence. Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.
- 14 Odell, Robert R. (2023), *Intelligence Community Ethical Practice: An Idea Whose Time Has Come*. Cambridge: Harvard Kennedy School.
- 15 Zie Dylan, Huw, & Maguire, Thomas. J. (2022), Secret Intelligence and Public Diplomacy in the Ukraine War. *Survival*, 64:4, 33-74.
- 16 Zie Commissie van onderzoek besluitvorming Irak (2010), *Rapport Commissie van Onderzoek Besluitvorming Irak*. Amsterdam: Boom.
- 17 Zie Directie Internationaal Onderzoek Beleidsevaluatie (2023), *Een ongemakkelijke realiteit. Evaluatie van de Nederlandse bijdrage aan stabiliteit, veiligheid en rechtsorde in fragiele contexten en conflictgebieden*. Den Haag: Directie Internationaal Onderzoek Beleidsevaluatie.
- 18 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2011), *Tegen de stroom in, voor de nationale veiligheid*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken, p. 7.

- 19 Voor de publicatie naar aanleiding van deze conferentie zie Baudet, Floribert e.a.(red.) (2017), *Perspectives on Military Intelligence from the First World War to Mali. Between Learning and Law*. Den Haag: T.M.C. Asser Press.
- 20 Rijksoverheid (2023), *De veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden*. Den Haag: Rijksoverheid.
- 21 Mascolo, Georg en Holger Stark (2025), Tiefrot als “Geheim” gestempelt. in: *Die Zeit*, 11/2025.
- 22 Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (2023), *KNMI’2023 klimaatscenario’s voor Nederland*. Den Haag: Ministerie voor Infrastructuur en Waterstaat.
- 23 Kowalski, Michael (2020), *Ethics on the radar. Exploring the relevance of ethics support in counterterrorism*. Leiden: Proefschrift.
- 24 Kant, Immanuel (1785/1911), *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Akademie Ausgabe Werke IV. Berlin: Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, p. 421.
- 25 Bentham, Jeremy (1776/1988), Preface, in: Harrison R. (ed.) (1988), *Bentham: A Fragment on Government*. Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge: Cambridge University Press, p. 3.
- 26 Bentham, Jeremy (1776/1988), Formation of Government, in: Harrison R. (ed.) (1988), *Bentham: A Fragment on Government*. Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge: Cambridge University Press, p. 52.
- 27 Voor een toepassing van de kardinale deugden in onze tijden van onzekerheid zie Graaf, Beatrice de (2024), *Wij zijn de tijden. Geschiedenis in crisistijd*. Huizinga lezing 2024. Amsterdam: EW Uitgever.
- 28 Zie Gendron, Angela (2005), Just War, Just Intelligence: An Ethical Framework for Foreign Espionage, in: *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 18:3, 398–434; Goldman, Jan (2006), *Ethics of Spying. A Reader for the Intelligence Professional*. Lanham: Scarecrow; Shelton, Allison M. (2011). Framing the Oxymoron: A New Paradigm for Intelligence Ethics, in: *Intelligence and National Security*, 26:1, 23-45.
- 29 Walzer, Michael (1973), Political action: The Problem of Dirty Hands, in: *Philosophy and Public Affairs*, 2: 160-180.
- 30 Omand, David and Pythian, Mark (2018), *Principled spying: the ethics of secret intelligence*. Washington, DC: Georgetown University Press, pp. 72-109.
- 31 Fabre, Cécile (2024), *Spying Through a Glass Darkly. The Ethics of Espionage and Counter-Intelligence*. Oxford: Oxford University Press, pp. 20-24.
- 32 Rawls, John (1971), *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- 33 Fabre, Cécile (2024), pp. 25-35.
- 34 Reding, Anais et al (2014), *Handling ethical problems in counterterrorism*. Brussels: RAND Europe.
- 35 Svava, James (2007), *Ethics Primer for Public Administrators in Government and Nonprofit Organizations*. Boston: Jones and Bartlett.
- 36 Kinsella en Pitman (2012), p. 2.
- 37 Eikeland, Olav (2006), Phronesis, Aristotle, and action research, in: *International Journal of Action Research*, 2:1, 6.
- 38 Zie Flyvbjerg, Bent (2001), *Making Social Science Matter. Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge: Cambridge University Press; Kinsella, Elizabeth Anne en Allan Pitman (ed.) (2012), *Phronesis as Professional Knowledge. Practical Wisdom in the Professions*. Rotterdam: Sense.
- 39 Beck, Ulrich (1996), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- 40 Geciteerd uit de vertaling van de allegorie van de grot door Shawn Eyer uit 2016, p. 8. Geraadpleegd via https://scholar.harvard.edu/files/seyer/files/plato_republic_514b-518d_allegory-of-the-cave.pdf. Voor een klassiekere en letterlijke vertaling zie Bloom, Allan (1968), *The Republic of Plato. Translated with notes, an interpretative essay, and a new introduction*. New York: Basic Books, p. 196.

PROF.DR. MICHAEL KOWALSKI

Michael Kowalski is deeltijd Bijzonder Hoogleraar *Applied Ethics in Intelligence and Security*. Deze bijzondere leerstoel wordt mogelijk gemaakt door de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). Michael Kowalski is *Chief Science Officer* bij de NCTV en tevens Decaan van de NCTV-Academie. Hiervoor was hij hoofd van het Kennis- en Kwaliteitscentrum van de Inspectie Justitie en Veiligheid. Hij is ruim twee decennia bij de overheid werkzaam op het gebied van nationale veiligheid en terrorismebestrijding. Hij promoveerde aan de Universiteit Leiden en studeerde aan de Universiteit Bremen in Duitsland (*Vordiplom*) en de Universiteit van Amsterdam (*doctorandus*). Hij behaalde een aanvullende *Master of Arts* bij het Kroc Institute of International Peace Studies van de University of Notre Dame (Indiana) in de Verenigde Staten van Amerika.

